

Leksikografska obravnava prvega slovenskega pravopisa (Fran Levec, 1899)

Ob stoletnici izida

Ljudmila Bokal

IZVLEČEK: Članek izhaja iz splošnega razvoja slovenskega jezika v 19. stoletju. Nato se osredotoča na obravnavo besedja v prvem slovenskem pravopisu (Levec, 1899), pri čemer razpoznavna posamezne leksikografske zakonitosti in jih razčleni na konkretnih primerih.

ABSTRACT: The article is based on general development of the Slovenian language in the 19th century. Further on, it focuses on how the words were treated in the first Slovenian orthographic code (Levec, 1899), identifies individual lexicographic principles and analyses them on the basis of actual examples.

1 Splošno. V drugi polovici 19. stoletja se je kot posledica širjenja rabe slovenščine na različna področja političnega in kulturnega življenja obogatilo tudi vedenje o njej. K temu so prispevale objave za utemeljevanje in potrditev slovenščine pomembnih del: Miklošičeve primerjalne slovnice slovanskih jezikov (1850-1875) in njegovega Etimološkega slovarja (1886), Šumanove slovnice po Miklošičevi primerjalni (1881), Nemško-slovenskega slovarja Mateja Cigaleta (1860), njegove Znanstvene terminologije (1880) in drugih. Potrebo po slovnici je dokazoval izid Janežičeve slovnice 1854. leta in nato še druge izdaje v naslednjih letih. K povečanemu zanimanju za slovenščino so prispevale tudi objave tehtnih slovenističnih besedil: Stiškega rokopisa (1858), Celovškega rokopisa (1860) in rokopisnih priseg. Vsemu temu velikemu uveljavljanju slovenščine je sledil tudi Stanislav Škrabec. Njegovo prizadevanje za naslonitev pisave na jezik 16. stoletja, ki se je jeziku v prid z izdajami Evangelijev in listov vzdrževal skozi več stoletij, je pripomoglo k jasnejši zavesti o potrebi po enotni pisni podobi slovenščine. Ena od njenih socialnih zvrsti, knjižni jezik, je že nedvomno opravljala svojo povezovalno nacionalno vlogo. To se je odražalo tudi z utrjevanjem različnih funkcijskozvrstnih vlog, ki jih je slovenščina pridobila v 19. stoletju in so vplivale tudi na natis različnih učbenikov. Ti so se še posebej pojavili v drugi polovici 19. stoletja (Orožen 1979: 138-141). Navratilova berila za štiri višje razrede gimnazij so vsebovala besedila, ki so prispevala k uzaveščenju večfunkcionalnosti slovenskega jezika. Poznejši Janežičevi Cvetniki¹ so bili že pisani

¹ Cvetnik. Berilo za slovensko mladino I-II, Celovec 1865, 1867; Cvetnik slovenske slovesnosti, Celovec 1868.

izključno s stališča umetnostnih zvrsti. Zvrstnost slovenskega jezika se je razvijala tudi ob učbenikih za posamezne naravoslovne stroke. Schödlerjeva Knjiga prirode v Tuškovem in Erjavčevem prevodu (1875), Frana Erjavca Rudninoslovje (1867), Živalstvo Pokornega v Erjavčevem prevodu za nižje gimnazije (1872), Domače in tuje živali v podobah (1868-1873), Prirodoznanski zemljepis Janeza Jesenka (1874) in drugi učbeniki so zapolnili pomembno vrzel v svojih strokah. Slovenski jezik se ni uveljavljal samo kot učni predmet na gimnazijah, ampak tudi kot učni jezik. Tako se je bogatila slovenska terminologija in na podlagi le-te ob slovenskih učbenikih razvijal slovenski strokovni jezik.

Logično nadaljevanje razvoja slovenščine in njene jezikoslovne misli je bila objava prvega slovenskega pravopisa Frana Levca leta 1899.

2 Uvod. V pričujočem sestavku bo obravnavana predvsem leksikografska podlaga prvega slovenskega pravopisa, kakor se kaže v njegovem slovarskem delu in ne toliko vsebinska zasnova posameznih pravil. Ker je prikaz normativnosti besed ena bistvenih značilnosti pravopisov, je še posebej zanimivo slediti njenemu leksikografskemu prikazu.

2.1 Glede na to, da je ne dolgo pred izidom prvega slovenskega pravopisa izšel Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar (1894/95), je nedvomno, da je Levec dovršen del besedja našel prav v njem. K temu nas napeljuje tudi številčni podatek. Levčev Slovenski pravopis vsebuje 2468 iztočnic. Besed, ki jih v Pleteršnikovem slovarju ni, a so v prvem slovenskem pravopisu, je 50 ali 2 odstotka. Navedba nekaterih prevzetih in domačih besed razodeva sestavljavčevo veliko poznavanje takratnega pojmovnega sveta in izostren občutek za bogatitev besedja predvsem s prevzetimi besedami: **absolvirati, apelirati, citirati, dialekt, egoist, eksclenca, eksistirati, etnograf, karakterizirati, kolonija, konstituirati, producirati, secirati, status, urgirati, utopija; baraba, čeprav, dolgčas, kakorkoli, kamorkoli, naenkrat, natanko, šele, uvesti, zarastel.**

2.2 Primerjava iztočnic iz prvega slovenskega pravopisa s Slovarjem slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) prav tako prikazuje, da je sestavljavec pri izbiri besed imel posrečeno roko, saj je le 242 ali 11 odstotkov besed, ki jih prvi slovenski pravopis ima in jih ni zajetih v SSKJ. To pomeni, da je besedje iz prvega slovenskega pravopisa jedrno, osrednje, pogosto rabljeno in kot tako je njegovo upoštevanje v slovarjih nujno. Če pa upoštevamo, da je od teh 242 besed 144 oblik, ki jih pravopisno prilagojene najdemo tudi v SSKJ, pa je le 6 odstotkov besed, ki jih je glede na te slovarje jezik v malo manj kot 100 letih izločil. Navedba besed, ki jih ni v SSKJ, a so del besedja prvega slovenskega pravopisa, izkazuje več skupin le-teh:

1. besede, ki jih je iz jedrnega besedja izločil pravopisni razvoj; teh je največ: **dehor, gitara, dokore, izpodmekniti, postreščik, oljika;**
2. besede, ki jih je s prenehanjem pojmovne podlage (denotata) izločil

vsesplošni razvoj (zunajjezikovni dejavnik): **osteje** (del kmečke peči)², **bezglavnica** (bezglavnica za klobase, neka priprava), **fajenčina** (vrsta blaga); 3. besede, ki kažejo na izrazit medkulturni vpliv in so se po sociolingvističnih jezikovnih zakonitostih izločile same po sebi: **heroida** (neka vrsta liričnih pesmi), **imortelka** (helichryson), **kvarantina** (karantena), **markez** (plemič); 4. redke ekspresivne besede: **kavkelj** (kavelj, kljuka), **skodričati** (skodirati, spačiti), **šalec** (šaljivec), **žulec** (skopuh); 5. kalkirane besede: **pismoznalec** (pismouk), **prednjimec** (prednik, predhodnik).

Obratna primerjava, obravnava besed, ki so v SSKJ in jih ni v prvem slovenskem pravopisu, bi po vsej verjetnosti prikazala velik vsesplošen razvoj slovenskega besedja, kar je predvsem odraz nenehnega vdora novih predmetnih in pojmovnih danosti v življenje in s tem potreba po njihovi registraciji tudi v jeziku.

2.3 O besedju v Levčevem Slovenskem pravopisu je pisal Anton Breznik. V razpravi Razvoj novejšje slovenske pisave pa Levčev pravopis je kritiziral Pleteršnikov slovar in nanj opirajočega se Levca, ki sta pri posameznih besednih oblikah želela uveljavljati staroslovenske etimološke oblike. Svoj pravopisni nazor Breznik opira na moderno načelo rabe: »Nasprotno, zavrgle so se marsikatero oblike, ki so jezikovno edino pravilne, a so se sprejele manj ali celo nepravilne oblike. In vendar takih oblik pisava pozneje ne izločuje več, ker jih je potrdila pisna raba. In to je, kar hočemo pribiti! V literarnem jeziku ne odločuje samo jezikovna upravičenost ali etimologija, temveč utrjena pisna raba. Upravičene so samo tiste oblike, ki so se v pisavi splošno sprejele; to je najvišji in edini kriterij pravopisa,«(Breznik 1982: 112).

Breznik je v skladu s takim izhodiščem obravnaval besede s priponskim obrazilom *-nji* (**prihoden** : **prihodnji**, **sodnji** : **soden**, **neposrednji** : **neposreden**, **sosedni** : **sosednji**, **vrhnji**), jih vzporejal s Pleteršnikom in Levčevim pravopisom in glede na rabo priporočal za sprejem. Pri pisavi prevzetih besed je odobral Levčev pravopis, ki ni zapolnjeval hiata (**socialen**). Obravnaval je tudi besede z vzglasnim *u-* oziroma *v-* (tipa vdan, vloga) in obliko domačega imena za mesec februar (**svečan** : **sečan**), ob katerem je navedel še Levčeve sopomenke za mesec junij. O zadnji obliki Breznik pravi: Tudi namesto *svečan* so skušali že v tej dobi (v Levstikovem času, op. L. B.) pisati etimologično pravilno obliko *sečen sečna*, ki so jo rabili v tej dobi samo še štajerski pisatelji. /.../ Pravih oblik vendar niti zveza s Hrvati niti etimologična struja te dobe ni mogla rešiti. Podobno se je zgodilo nekaj let pozneje Levcu, ki je poskusil uvesti etimologično obliko *ržni cvet* ali *rženi cvet* za navadno, po ljudski etimologiji nastalo *rožni cvet*, *rožnik* (Breznik 1982: 111). Breznik se strinja z Levcem, da je v nasprotju s Pleteršnikom etimološkim oblikam **dosle**, **dotle**, **dosore**, **obkle** in drugim dodal sodobnejše dvojnice z *-j*, ki so se že v času Breznikovega pisanja popolnoma prijele: **doslej**, **dotlej**, **dosorej**, **obklej**. Levec je v času svojega urednikovanja Ljubljanskega zvona od 1881 do 1890 uvedel tudi

² Pomenska pojasnila v oklepaju so iz Pleteršnikovega slovarja.

rajni, jna; **rajnik**: **rajni**
ali **rajnik** **brat** **ber** **ver-**
storbene **Bruder**; **rajnica**:
rajna ali **rajnica** **mati**
die **verstorbene** **Mutter**
(† **ranjki** **brat**, **ranjka**
mati)

rájniš 178.

raka **die** **Gruft**; **rake**
mn. **daš** **Mühlgerinne**
rakev, **kve** **der** **Sarg**
češ.

rama **die** **Schulter**, **na**
ramo **zadeti**; **ramen**,
ramat, **ramast**, **ram-**
nica

rame, **ena** **die** **Schulter**,
ramenski

ran, **zarana** 631.

raskav († **razkav**)

rasti, **rastem**, 312.

oblike **kakršen**, **kolikršen**. Sploh se je njegov jezikovni občutek brusil ob njegovem uredniškem in literarnem delu.

3 O ureditvi slovarskega sestavka in iztočnicah. Slovarski del prvega slovenskega pravopisa uvaja stran z naslovom Opazke. Tu so v treh točkah razložena temeljna navodila za razumevanje slovarskega dela. Ta opozarjajo na povezavo slovarskega dela s pravopisnimi pravili, ki so zajeta v prvem delu, in na funkcionalno spornost s križcem označenih besed. Sledi prikaz 21 uporabljenih okrajšav z njihovo razvezavo. Te so: *češ.* (češko), *del.* (deležnik), *dv.* (dvojina), *edn.* (ednina), *germ.* (germanizem), *gl.* (glej), *hs.* (hrvaško), *m.* (moški spol), *mn.* (mnostvo), *mat.* (matematični izraz), *nav.* (navadno), *prid.* (pridevnik), *prim.* (primeri, primerjaj), *pris.* (prislov), *rod.* (rodilnik), *rus.* (rusko), *sr.* (srednji spol), *stsl.* (staroslovensko), *tož.* (tožilnik), *trp.* (trpni) (deležnik), *ž.* (ženski spol).

Tej uvodni strani sledi obravnava besedja, ki je razporejeno po abecednem redu 25 črk slovenske abecede. Razdelke posameznih črk uvaja zapovrstna črka s končnim ločilom, piko, in z veliko začetnico napisano prvo iztočnico v razdelku. Iztočnice so izhodiščne besede v slovarskih sestavkih in ker so pisane v krepkem tisku, jih tudi grafično razmejujejo.

Odlomek iz Levčevega slovenskega pravopisa iz 1899. leta (povečano)

3.1 Ureditev slovarskega sestavka temelji na besedotvornem načelu. Iztočnici sledi gnezdo izpeljank iz besedne družine. Enote v slovarskem sestavku so glede na tvorjenje ločene s podpičji ali vejicami: **hiša**, hišen; hiševavec, hiševavstvo; hišna; **etimologija**, etimologijski; etimolog, etimološki; **bil ž**, biljar /.../ biljarstvo, bilje; bilka, bilnat; **imeti**, imajoč; **nemam** in **nimam**. Za iztočnico samo ali pa za posameznimi izpeljankami je ponekod kot ena od možnosti razlag navedena nemška ustreznica. Za pravopis slovenskega jezika je primernejše, kadar je razlagalni del s ponazarjalnim

gradivom v slovenščini. Pogosto je sestavni del slovarskega sestavka tudi navedba paragrafa z določenim pravilom iz neslovarskega dela pravopisa, s čimer se po eni strani utemeljuje sprejem določene besede v slovar, po drugi pa ta povezava neslovarskega in slovarskega dela pravopisa navaja k popolnejšemu poznavanju pravopisnih pravil oziroma normativne strani danega dela in nakazuje njegov učbeniški namen. Prav tako so v slovarskih sestavkih slovnična in zunajjezikovna pojasnila.

3.2 Iztočnice praviloma nimajo obvestila o besednovrstni pripadnosti, vendar se znotraj slovarskih sestavkov ob posameznih besedotvornih oblikah pojavijo oznake za določene besedne vrste ali slovnične oblike: **tenèk** tenák /.../ tanjši, *pris.* tanje /.../; **umreti**, umrjoč *prid.* /.../; **biti** schlagen /.../ *trp. del.* bit, bijen. Sicer je pridevnik naveden samo v obliki za moški spol. Vendar tudi tu nastopajo izjeme: **kesán** kesnà kesnò.

Pač pa so slovnično opredeljene predpone. Na besedotvorno vlogo le-teh opozarja pojasnilo: kot predpona. Njihova morfemska posebnost je pokazana z levostičnim vezajem: **iz-**, **s-**, **so-**, **u-**, **vz-**.³

3.3 Iztočnice praviloma niso naglašene. Izjemoma je naglas naveden na tisti iztočnici, pri kateri bi glede naglasa omahovali: **dežél** dežéli. Iztočnice so enobesedne. Dvobesedna je kot stalna besedna zveza zapisana samo enkrat: **gasilno** društvo. Nekatere iztočnice so navedene v oklepaju. Taka beseda ne izkazuje vseh svojih slovničnih lastnosti (iztočnica **zel**, ki nima moškega spola) ali pa oklepaj omejuje rabo in besedo izloča iz jedrnega dela slovenskega besedja (†**javelne**). Po drugi strani pa je upoštevanje take iztočnice v slovarskem delu najbrž omogočila prav pogosta raba.

3.4 Med iztočnicami je tudi 45 lastnih imen. Lastnoimenske besede so navedene podobno kot občna imena v besedotvornem gnezdu (**Afričan** Afričanka, **Ambrož** Ambrozij, **Američan** Američanka). Ob pridevniku **blejski**, ki je samostojna iztočnica, se pojavi v gnezdu tudi pridevnik na *-ski* (**Hrvat** hrvaški (hrvatski *hs.*)). Pogosto pa so lastna imena zajeta tudi znotraj slovarskega sestavka, ki ga uvaja občnoimenska iztočnica (**angel** /.../ Angela, Angelika; **cerkev** /.../ Cerknica, Cerknica; **duh** /.../ sv. Duh; **kamen** /.../ Kamnik, Kamna Gorica); **prešeren** /.../ (Prešeren). Med lastnimi imeni je obravnavanih največ enot s področja imen bitij. Med njimi so osebna, ki so domača (**Francišek**, **Luka**, **Jožef**, **Tomaž**, **Prešeren**) in prevzeta (**Gabriel**, **Sapfo**). Veroslovna in bajeslovna imena se največ nanašajo na antično kulturo: **Ares**, **Eos**, **Jupiter**, **Keos**, **Minos**, **Zevs** in druga, **Kristus**, **Jezus**, **Bog** (v tem pravopisu je pisan samo z veliko začetnico) pa na krščanstvo. V to kulturno področje sodi zveza **sv. Rešnje telo**, **Gospojnica**, **Šmarni dan**, ki so poleg antične **Argo** predstavniki stvarnih imen. Primer **Hiacint**, *hiacint* naj bi kazal na možnost konverzije. Upoštevana so tudi imena prebivalcev: **Američan**, **Anglež**, **Hrvat**, **Lah**, **Rus**. Zanimivo bi bilo razpoznati merilo za sprejem zemljepisnih lastnih imen:

³ Sestavljaivec pa vendarle ni razpoznal vseh pripon. Prim. **naj**, **nar** (najlepši, narlepši).

Kamna Gorica, Kamnik, Prečna, Račna, Žalec, Postojna, Pariz, Dunaj (Beč *hs.*); **Grintavci, Dunav, Donava.**

3.5 Posamezne iztočnice so označene s križcem (†), ki je v točki 2 na strani pred slovarskim delom razložen kot: Besede, ki so zaznamovane s križem †, niso knjižne in se ne smejo pisati (Levec 1899: 126). Najstrožja normativnostna oznaka zadeva iztočnico **javelne** in tudi besede, navedene znotraj besedotvornega gnezda. Zanje večkrat velja, da prepoved rabe ni mogla preprečiti nadaljnjega uveljavljanja teh besed, ker so to danes stilno nezaznamovane besede. Prikaz tako označenih besed pri črki P naj bo nazoren primer normativnostnega opredeljevanja besed v prvem slovenskem pravopisu: **pametiva** (†pametva), **pastirica** (†pastarica), **pes**, pasji (†pesji), **pestunja** (†pestrna), **pinoža** (†pnoža), **pisemce** (†pismice), **piskor** (†piškur), **pivo** (†piva), **plašč** (†plajšč), **plenica** (†pelnica), **podati** (†podati se), **polje**, poljce (†poljice), **popolnoma** (†popolnem), **pozabiti** (†pozabljivši), **preden** (†predno), **preprost** (†priprost), **prešeren** (†preširen), Prešeren (†Preširen, Prešerin), **pretiti** (†protiti), **pridiga**, pridižnica (†prižnica), **prijatelj**, **telja** (†prijatelj tlja), **prirodopis**, prirodoznanstvo (†naravoslovje), **pritekni**, priteklna (†prikliklna), **prsi** *mn.* ž (†prsa), **punca** (†punica), punčka (†punčika). Tako so poleg posameznih besed označene tudi besedne zveze: **gasilno društvo** /.../ (†požarna bramba). Tu se sama od sebe ponuja zanimiva problematika, v kateri bi raziskali razvoj s križcem označenih besed v prvem slovenskem pravopisu preko naslednjih vse do najnovejših slovarjev in pravopisov.

3.6 Pri iztočnicah je mogoč tudi etimološki podatek: **gaslo** *rus.*, geslo iz *češ.*, **smatrati** *hs.*, **smoter** *hs.* Oznaka *germ.* (germanizem) ima poleg etimološke tudi normativno vrednost: **dar** /.../ darovati mašo *germ.* (†brati mašo).

3.7 Med iztočnicami nastopa tudi drugi del zloženek: **krat** /.../ prvikrat, desetkrat /.../. Gnezdo slovarskega sestavka vsebuje izpeljanke, ki jih premene že zelo oddaljijo od besedotvorne podstave: **grad** /.../, grajski, graščak /.../; grajan. V besedotvornem gnezdu se včasih znajdejo nenavadne oblike: **mali** /.../ manjši, manje, manj; malica, malicati. Pri samostalniku so navedene tudi zloženke, ki so pisane z vezajem: **lakát** /.../ laket-brada; **pedánj** /.../ pédenj-človek. V gnezdu pod iztočnico so obravnavane tudi sestavljenke: **angel** /.../ arhangel arhangeljski. Pri pridevniku je naveden prislov in samostalniki na -ost (**neusmiljen** neusmiljenost; **nevljuden** nevljudnež, nevljudnost; **umreti** umrjoč umrjočnost), pri predlogu tudi samostalniki: **brez** brezno. Precej je denotativnih parov, ki jih loči le slovnična lastnost spola.: **iver**, iveri *ž.*, **iver**, ivera *m.*; **obrt**, a **obrt**, i, *ž.*; **topol** *m.*, **topol** *ž.*; **vajet** *m.* in *ž.*, **pečat**, a, *m.*; pečat i, *ž.* Ob takih samostalnikih se pojavi oznaka spola, kar ob drugih samostalnikih ni navedeno. Tako je najbrž napaka, da je taka oznaka izostala ob samostalniku **skril**. Takemu tipu se pridružuje tisti, pri katerem je med posameznimi samostalniki razlika le v priponah, kar je spet pogojeno s pripadnostjo določenemu spolu: **lokomotiv**, *m.* **lokomotiva**, *ž.*; **goved**, i, *ž.* /.../ govede, eta, *sr.* /.../ govedo, a /.../ *mn.* goveda; **kljusa**, *ž.* in kljuse, eta, *sr.* Glede na precejšnje število takih samostalnikov bi lahko trdili, da je v ozadju najbrž delovala zavestna težnja zajeti jih čim več in da je to sodilo k normativnostni opredelitvi takih besed.

3.8 Ob samostalnikih moškega spola so kot par moškemu navedeni tudi samostalniki ženskega spola: **iznajdba** iznajdnik, iznajdnica; **prerok**, prerokinja; **zamorec**, zamorka. Nekatere so tudi zelo »sodobne«: **kapitan**, kapitanica. Ženska oblika samostalnikov je obravnavana tudi pri prebivalskih imenih: **Američan**, Američanka. Med izpeljankami so tudi manjšalnice: **halja**, haljica.

Vprašanje je, ali je pogostost rabe nekaterih časovnih prislovov res bila tako velika, da je pripomogla k sprejetju le-teh v slovar ali pa je to bila le etimološko zanimiva oblika: **dosegamal**, **dosihdob**, **dotle**. Zastarelost z današnjega vidika razkrivajo tudi besedne družine: **kancelija**, kancelijski, kancelijstvo, kancelar, kancelir, kancelirstvo, kancelist; **hasek**; hasen, *m.* in *ž.*; hasniv, hasnivost. Prav tako so bile bolj raznotere nekatere besedne družine, katerim je pri posameznih členih do danes opustitev pojmovne podlage okrnila rabo: **kaplan**, kaplanija, kaplaniti, kaplanovati, kaplanstvo.

Na drugi strani pa imamo že 1899. leta upoštevane besede, ki so za tisti čas delovale zelo novo: **makrobiotika**, **producirati**, **izlam** (islam) ali cela besedna družina: **ideal**, idealen, idealist, idealizem, idealizirati, idealnost; **socialen**, socialist, socializem; **promocija**, promovirati.

3.9 Posebno produktivni so bili nekateri prvi deli zloženk, ki so morfemski del prevzetih besed: **heksaeder** heksameter ...; **hektar**, hektogram, hektoliter, hektometer ...; helioskop, heliostat, heliotrop ... Tropičje nakazuje možnost nadaljnje tvorbe s tem morfemom v tej besedotvorni vrsti. Prav tako so zelo razčlenjene nekatere domače besedne družine: **igla** /.../, iglar, iglast, iglat, iglec in igelc, gelca (to je običajen zapis roditelja in ni napaka, op. L. B.) /.../; iglica, igličast, igličevje, igličnat; **umreti**, umrjoč, /.../, umrjočnost, umrl /.../, umrlec /.../, umrtje; umirati; umrljiv, umrljivost; **sklad** /.../ skládalnica, skladanica (drv), skladanje, skladarina, skladatelj, skladavec, skladba, skladen, skladišče, skladnica /.../ skladnina, skladnja, skladnost, skladovnica.

3.10 Sicer pa pojem pojmovne skupine ni bil uzaveščen. Preizkušanje tega na vzorcu imen za dneve pokaže, da so bili sprejeti le **ponedeljek**, **četrtek** in **sobota**. Prav tako so bili od imen mesecev sprejeti le **januar**, **februar**, **marec** in **avgust**. Za imena mesecev so navedene nekatere manj pogoste sopomenke: **marcij** (marec), **kresnik**, **rženi cvet** (junij), **svečan** in **sečan** (februar).

3.11 Največkrat so iztočnice prikazane samo v osnovni obliki brez podatkov o njihovi paradigmatiki. Kadar je roditelj pri samostalniki naveden, je to opravljeno na dva načina. Pri prvem je roditeljska oblika le napisana (**angel**, ela), pri drugem pa jo uvaja izpisana oznaka *rod.*, kateri sledi navedba roditeljske oblike. To se pogosto pojavlja pri samostalnikih z latinsko in grško končnico: **Ares**, *rod.* Aresa; **Keos** *rod.* Keosa; **Zevs** *rod.* Zevsa. Med obema leksikografskima možnostma ni velike razlike, le pri drugi je oznaka sklona dodatna, lahko bi rekli, redundantna informacija o sklonu. Ponavadi je roditeljski morfem naveden, kadar izpade polglasnik (**fuželj**, žlja; **eter**, *rod.* etra), kadar pride do podaljšane osnove (**improvizator**, rja) ali v

primerih, ko gre za obstojni polglasnik: **jazbec**, beca; **jezdec** deca. Upoštevana je tudi rodilniška dvojnica (**butelj** tlja in teljna; **glad** gláda gladu; **misliti** misleca in miselca).

3.12 Že v prvem pravopisnem slovarju preseneča veliko število dvojníc. Glede na besedne vrste in slovnične oblike se pojavljajo pri samostalnkih (**bingljec** in **bingeljc**), pri glagolu (**hoteti** in **hteti**), pri deležnikih na *-č* (vedeti **vedèč** in **vedoč**), pojavljajo se pri velelniku (gledati, **poglej**, **pogledi**), pri primerniku (globok, **globočji**, **globokejši**, **globši**, **globeljši**, **globlji**); dolg, **daljši**, **dalje**), pri opisnem deležniku na *-l* (miniti, *l...l* maša je **minila** - **minula**), pri prislovih (**globlje**, **globoče**, **globokeje**). Glede na posebnost njihove vloge pa so dvojnice pisne (doiti, **doídem**, **dójdem**; **drugde**, **drugje**; **ukoristiti se** in **okoristiti se**), oblikoslovne (glad **glada gladu**; misliti *l...l* mislec, **misleca** in **miselca**), naglasne (dete, **detéta** in **déteta**). Zanikana glagola imeti in hoteti prav tako izkazujeta dvojnice: imeti **nemam** in **nimam**; **nečem** in **nočem**. Kot dvojnica pridevniku **bolán** je s križcem sprejeta tudi pogovorna oblika bolana: bolán *l...l* (**†bolána**). Navedeni primeri kažejo, da je razmerje med dvojnícami različno registrirano (z vejico, veznikom 'in' ter s pomišljajem. Ena od možnosti je tudi z oznako: **králjev** *l...l* kraljevstvo *nav.* kraljestvo *l...l*).

4 Slovnična in funkcijska pojasnila. Na posebnosti rabe določene besede v Levčevem pravopisu opozarjajo različna pojasnila, ki besedo navežejo na sistem slovničnih pravil ali pa jo opišejo s stališča jezikovnega položaja.

4.1 Slovnična pojasnila se nanašajo na rabo besede v določenem številu. Oznaka *mn.* poleg množinskih samostalnikov (**sani** ž. *mn.*) označuje neregularno tvorbo množine (*mn.*: **volcje**, volkovi) ali pretežno rabo v tem številu: **žganec** *nav. mn.* žganci; **sanja** *l...l* navadno *mn.* sanje; **ulica** *l...l* navadno *mn.* ulice; **izjed** izjedi *mn.* Še primer bolj zapletenega prikaza številske morfematike, pri kateri je upoštevana tudi dvojnica: **sèn**, snà *l...l* senec in sence *l...l* *dv.* senci, *mn.* senci in sencà; **lakát**, ktà, ktú *l...l*, láket, ktà, *dv.*, *mn.* laktí ž; *l...l*. Slovnična pojasnila se nanašajo tudi na določno oziroma nedoločno obliko pridevnika: **zali**, a, o (nedoločna oblika se ne rabi *l...l*), **tenèk**, tenák (določno: tánki, a, o); **mali** ima samo določno obliko *l...l* (za nedoločno obliko se govori majhen) *l...l*. Da je samo določna oblika pridevnika tudi zunanje znamenje prehoda v konverzijo, je normativno nakazano s križcem: **duhovnik**; duhovni, ega *l...l* (†duhoven, ega).

Kot kažejo navedeni primeri, so slovnična normativna opozorila formulirana neleksikografsko. Še nekaj primerov: **izvun** (pravilneje nego izven), **tisoč** (se navadno ne sklanja), **zel** zla zlo (nima moškega spola); **rabiti**; ta glagol se često napačno govori in piše namesto glagola *potrebovati*, napačno je pisati ali govoriti: *rabim veliko denarja*; *vzemi nož, ker ga nič več ne rabim ...* pravilno: *potrebujem veliko denarja*; *vzemi nož, ker ga nič več ne potrebujem ...* Izjemoma se tako tudi v slovarskem delu znajde pravcato slovnično pravilo: **sebe**, se *l...l* Kadar je od povratnega glagola odvisen drug povratni glagol, tedaj se pri drugem glagolu izpušča *se* npr. Dečku se ni hotelo učiti (a ne: †učiti se). Podobna pravila so navedena tudi pri iztočnici **kateri**.

V slovarskem delu prvega slovenskega pravopisa je med leksikografskimi oznakami tudi kazalka: **guščer** /.../ *gl.* kuščar; **prašati** *gl.* vprašati; **vogel** *gl.* ogel. Medtem ko družinska kazalka še ni razpoznana kot leksikografski pripomoček, kar dokazuje primer: **hrasta** *gl.* krasta; **hrastav** *gl.* krastav, pa je za pomensko povezavo med sicer samostojnimi iztočnicami uporabljena vodilka z okrajšavo *prim.*: **izbočiti** *prim.* vzbočiti; **izhajati** /.../ *prim.* iziti; **ujeti** /.../ *prim.* jetnik; **vzhod** /.../ *prim.* iziti; **vzporeden** /.../ *prim.* spored; **zdržati** /.../ *prim.* vzdržati. Pravilo o kazalkah in vodilkah ni vselej dosledno izpeljano: **zatohel** /.../ *gl.* zadržati.

4.2 Poleg znotrajjezikovnih so ob posameznih iztočnicah navedena tudi zunajjezikovna, lahko bi rekli funkcijska zvrstna pojasnila, ki opozarjajo na določene jezikovne položaje: **kadar** (v pesmih tudi: *kedár*) - enako tudi pri iztočnicah **kdaj**, **kdo**; **prečesčen** (samo v molitvah); **lešnik** (lešnikar) tako se sploh govori. Ob tem opozorilo na splošno rabo je ob posameznih besedah tudi pojasnilo za omejitve rabe, ki se nanaša na posamezna področja: **papa** *rod.* papána (na Notranjskem).

Ne glede na to, da so besede v glavnem navedene brez naglasa, se je sestavljalavec dobro zavedal njegove veljave pri normativnosti, zato je besede kdaj pa kdaj naglašal: **duh** /.../ duh duhá der Geist *tož.* duhá. Natančno normativno določenost izkazujejo posamezne pridevniške oblike: **láhek**, *láhka*, *láhko*; **legák**, *lehkà* *lehkò*. Mogoče so tudi naglasne dvojnice pri posameznih glagolskih oblikah: **becniti**, *becnèm*, *bácnem*. Naglas opravlja tudi pomensko razločevalno vlogo pri enakopisnicah: **neučen** /.../ *neúčen*, *neúčna*.

5 O razlagah. Razlaganje pomena iztočnic je uresničeno na več načinov, ki so v leksikografiji običajni tudi danes.

5.1 Pomensko razlagalno nalogo lahko opravi ponazarjalno gradivo, ki je brez nemških ustreznice le redko navedeno: **ubeliti** velike skrbi ubelijo lase; **veder** regenfrei; na vedrem; pod vedrim nebom unter freiem Himmel; **uležati** se abliegen; uležano sadje, uležano pivo; **umesiti**: testo, moko; - vmesiti (v testo) einteigen; **vož** *ž* der Strick; -voža /.../ vože *n.*: žrd je z vožem pripeta.

Ponazarjalno gradivo z navedbo v določeni slovnični kategoriji opravlja tudi dodatno vlogo slovničnega obvestila: **sanja** /.../ sanjske bukve. Pri nekaterih glagolih prinaša tudi podatek o vezljivosti: **vbiti** /.../ jajca v maslo vbiti; vbiti si kaj v glavo, vbijati komu kaj v glavo; /.../; **vtepti** /.../ vtepti komu kaj v glavo /.../; **vdeliti** kaj v zlato, srebro. S ponazarjalnim gradivom so natančno prikazane pomenske razlike med izrazoma cel in ves: **cel** /.../ kupica je še cela, ni ubita; suknja je še cela, ni raztrgana; hleb ni več cel, pa je še ves /.../; cel hleb prinesi t. j. ne reži ga prej; celi hleb prinesi t. j. tisti hleb, ki je še cel, ne tistega, ki je že načet /.../.

5.2 Naslednja možnost razlaganja pomenov pritegne sopomenke. Sopomenski pari so med seboj povezani z enačajem: **inak** inako = drugače; **izgled** = razgled; **izstradati** = sestradati; **ragla** = prekla, raglica; **strgati** = raztrgati; **šmarni** = sv. Marije; **zatem** = potem; **zopet** = spet. Iztočnica **gostosevci** ima sopomenki

gostoževci, gostožirci. Nista pa kot sopomenski par razpoznan izraza z domačo oziroma prevzeto pripono: **paginovati**, paginirati. Pogosto so sopomenke vzete iz nemščine: **gorčica** der Senf; **izbris** die Löschung; **izgnati** herausstreiben; **izdehniti**, dahnem, izdehnit, izdahnjen aushauchen. Razlagalno vlogo dobi tudi oznaka *hs.* s sopomenko iz zadevnega jezika: **ščediti** (*hs.* štediti).

5.3 Pri besedi **unesti**, ki je edini primer terminološko označene besede, je prikazana možnost splošne umestitve pomena s terminološko oznako: *mat.* (matematični izraz).

6 Normativnost zadeva tudi pisavo skupaj in narazen: **zakaj** warum; za kaj: vrzi me, če si za kaj /.../ -denn: veselite se z menoj, zakaj /.../ našel sem ovco, ki je bila izgubljena; **zato** deshalb; za to: njemu je čast nad vse; za to se puli.

7 Sklep. Čeprav se v prvem slovenskem pravopisu v zametkih kaže večina leksikografskih načel, pa je zanj značilna velika leksikografska neenotnost pri prikazu besed. Besedotvorje še nima izoblikovanih zakonitosti, po katerih bi se jasno razpoznavala besedotvorna umestitev posameznih tvorjenk. Sestavljaivec se ni zavedal leksikografskega pravila usklajenosti obdelave besed, niti semantičnega členjenja leksike v pojmovne skupine. Seveda tega ob stopnji takratnega razvoja leksikologije ne gre pričakovati. Med oznakami je uporabljena tudi *n.* - neutrum (vože *n*), ki ni pojasnjena v uvodnem delu. Oznake so ponekod izpisane, drugje so strnjene v okrajšavo (*navadno* : *nav.*). Motijo tudi večkratne napake v abecedni ureditvi iztočnic. Besedotvorne oblike nimajo desnostičnega vezaja, ki bi nakazoval nesamostojne dele besed. Sicer pa je prvi slovenski pravopisni slovar kljub pomanjkljivostim in razmeroma majhnemu številu iztočnic le-te razmeroma dobro izbral, saj so še vedno sestavni del jedrnega besedja slovenskega jezika. Namenu slovarja ustrezna izbira besedja pa je ena glavnih odlik uporabnega slovarja. Tudi gnezda so pri posameznih iztočnicah bogata s tvorjenkami, katerih pomenske vsebine še niso zasedene. S tem se ponuja možnost, da bi jih uporabili kot nove besede.

Etimološki podatki ob posameznih iztočnicah so odraz raziskovanja izvora slovenskega jezika in s tem tudi posameznih besed, kar je bilo aktualno celo 19. stoletje. Poleg etimologiziranja se v prvem slovenskem pravopisu odsev časa opaža tudi v navajanju nemških sopomenk. Ne glede nato, da je bilo celo 19. stoletje čutiti strah pred germansko nevarnostjo, se sestavljaivec ni imel moči izogniti se tovrstnemu vplivu nemščine in ji je z vzporejanjem nemških izrazov dajal celo prednost.

Primerjava obravnave besed v Pleteršnikovem slovarju in v prvem slovenskem pravopisu bi prispevala k popolnejši predstavitvi takratne slovenske normativnostne in siceršnje razčlenbe besed. Ker je bil to prvi slovenski pravopisni slovar, se pojavi tudi vprašanje, ali je v čem leksikografski prikaz besed v tem delu vplival na naslednje pravopise. Nedvomno je to oznaka za normativno zaznamovane besede, ki jim grafična oznaka, pa naj bo to križec ali krožec in črna pika v novejših pravopisnih slovarjih, jemlje funkcijsko celovitost.

Prvi slovenski pravopis je dobobra razburkal slovensko jezikovno javnost, vendar se kritika ni dotikala leksike kot take, niti leksikografskih načel, ampak se je ustavljala ob posameznih izrazih. O njem je veliko pisal dr. Karel Štrekelj. Leta 1911 je svoje sestavke objavil v posebni knjigi z naslovom *O Levčevem slovenskem pravopisu in njega kritikah*. Opomnje o slovenskem glasoslovju in rabi nekaterih oblik in besed. V *Domu in svetu* je avtor s podpisom Dr. A. B. (po vsej verjetnosti okrajšave kažejo na doktorja Antona Breznika)⁴ takole priporočal njen izid: »Vsem je še v najboljšem spominu, kako je zašumelo na našem literarnem polju l. 1899, ko je izšel Levčev Slovenski pravopis. Kakšno presenečenje na eni strani in kakšna pohvala in priznanje na drugi plati! Toliko in tako raznovrstnih kritikov še ni vzbudila nobena slovenska knjiga. In vendar boj ni veljal pravopisu v celoti, temuč zgolj nekaterim posameznim pravilom iz glasoslovja. Kakšna vojska bi bila šele, če bi se bilo pisalo o vsem, česar se Levec v svojem Pravopisu dotika. V obrambo ogroženih pravil sta nastopila p. Škrabec in vseučiliški profesor Štrekelj. Štrekelj je začel objavljati v podlistku *Slovenca* l. 1900 svojo znamenito kritiko *O Levčevem pravopisu in njegovih nasprotnikih*. Njegova kritika ni bila kritika v navadnem pomenu besede, temuč obširna in znanstveno natančna razprava o dotičnih vprašanjih. Pri posameznih točkah je vpel tudi mnogo drugih podobnih jezikoslovnih drobtin, tako da je spis bogata zakladnica raznovrstnih jezikoslovnih resnic. Dotični spis je izšel sedaj po desetih letih v posebnem odtisku, kateremu je pridejanih še nekaj novih točk ter obširno stvarno in imensko kazalo /.../. Vsem, ki se za domače jezikoslovje zanimajo, knjigo toplo priporočam.« (*Dom in svet* 1911: 405).

Literatura

- BREZNIK, Anton 1982, *Jezikoslovne razprave*, izbral in uredil Jože Toporišič, Slovenska matica, 460 str.
- LEVEC, Fran, 1899, *Slovenski pravopis*. Sestavil Fran Levec. Na Dunaju. V cesarski kraljevi zalogi šolskih knjig.
- ŠTREKELJ, Karel, 1911, *O Levčevem slovenskem pravopisu in njega kritikah. Opomnje o slovenskem glasoslovju in rabi nekaterih oblik in besed*, Ljubljana, 137 strani.
- GLOŽANČEV, Alenka, 1997, Kratek pregled slovenskega pravopisja od konca devetnajstega stoletja do danes, *Jezikoslovni zapiski* 3, 86-87.
- Dr. A. B. (Breznik, Anton), 1911, *O Levčevem slovenskem pravopisu in njega kritikah*, *Dom in svet* 24, 405.
- OROŽEN, Martina, 1979, *Jezik učnih knjig v 19. stoletju, XV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Pedagoško-znanstvena enota za slovanske jezike in književnosti.

⁴ Jezikoslovne razprave Antona Breznika to potrjujejo; prim. str. 428.

Lexicographic Treatment of the First Slovenian Orthographic Code (Fran Levec, 1899, on the 100th Anniversary of Publication)

Summary

As one of the major achievements in Slovenian linguistics – among other textbooks which filled the gaps in individual specialist areas in 19th century – the first Slovene orthographic code was published in 1899 by Levec. Although this orthographic code does not include many words it excels in listing the words that belong to the core part of the Slovenian vocabulary. The entries are organized on the principle of word-formation, i.e. the derivatives are nested within the main entry. The treatment of the vocabulary shows outlines of most lexicographic principles: synonyms are listed, words are linked to each other by means of cross-references, grammatical and pragmatic annotations draw attention to typical use of individual words. Meanings are explained by illustrative examples and synonyms, and quite frequently also by German equivalents. The development of the vocabulary shows that the normative label marking the words which should not be used (a cross) often failed to prevent further growing use of these words, since nowadays they are unmarked for style. The compiler did not achieve lexicographic consistency and some other deficiencies can be observed, but nevertheless the first Slovenian orthographic code is the initial work in the important area of Slovenian lexicography.